

Ady Endre: Az eltévedt lovas
(kommentárok a vers nyelvi–retorikai létesüléséhez)

— egyetértő vitairat a hermeneutikával —

Vak ügetését hallani
Eltévedt, hajdani lovasnak,
Volt erdők és ó-nádasok
Láncolt lelkei riadoznak.

Hol foltokban imitt-amott
Ős sűrűből bozót rekedt meg,
Most hirtelen téli mesék
Rémei kielevenednek.

Itt van a sűrű, a bozót,
Itt van a régi, tompa nóta,
Mely a süket ködben lapult
Vitéz, bús nagyapáink óta.

Kísértetes nálunk az Ősz
S fogyatkozott számú az ember:
S a dombkerítéses sikon
Köd-gubában jár a November.

Erdővel, náddal, pöre sík
Benőtteti hirtelen, újra
Novemberes, ködös magát
Mult századok ködébe bujva.

Csupa vérzés, csupa titok,
Csupa nyomások, csupa ősök,
Csupa erdők és nádasok,
Csupa hajdani eszelősök.

Hajdani, eltévedt utas
Vág neki új hináru utnak,
De nincsen fény, nincs lámpa-láng
És hírük sincsen a faluknak.

Alusznak némán a faluk,
Multat álmodván dideregve,
S a köd-bozótból kirohan
Ordas, bölény s nagymérgű medve.

Vak ügetését hallani
Hajdani, eltévedt lovasnak,
Volt erdők és ó-nádasok
Láncolt lelkei riadoznak.

„Az *eltévedt lovas* szimbolikája eléggé átlátszó ... sehol egy fölösleges vagy díszítő jelző, sehol egy különös kép” — írja VEZÉR ERZSÉBET (VEZÉR 1969: 426). Igen, mert a vers nyelvi–retorikai létesülése leválik az antropológiai esztétikai tapasztalat várokozásáról, és az újraalkotott vagy újraírt öröklött nyelvvel temporális létmódjában az esztétikai tételezettséget esztétikai történésbe fordítja át (vö. KULCSÁR SZABÓ ERNŐ 2000). A referenciális viszonyok figuratív transz-

formációi a szintaktikai átrendezéssel és az alaktani megoldásokkal a stabilizált jelentést úgy destabilizálják, hogy átteszik a vers textualizált világába, amely önmagát jelölő kódját pedig a grammatika megoldásaiban hívja elő, miközben a grammatikai megoldások jelentésképző szerepe — a destabilizált jelentések rekontextualizált érvényessége — éppen e megoldásokban válik hozzáférhetővé. A nyelvi létmód legfőltűnőbb jellegzetessége a grammatikai meghatározatlanság alakzatformáinak sűrítése, a nyelvi egyértelműségnek olyan feloldása, mely a lehetséges asszertivitást is azonnal visszavonja, majd többszörös grammatikai motivációba ágyazva a sűrítés által újból meghatározza.

Vak ügetését hallani
Eltévedt, hajdani lovasnak,

A felütés egymásba fonódó jelző- és cselekvéseltolás, olyan többszörös szemantikai motiváció, melynek kiinduló grammatikai alapformájában, a *lovas vak ügetése* szintagmában a birtokos jelzős szerkezettel jelölt genitivus subiectivus szemantikailag összeférhetetlen, ahogy a dolog és tulajdonsága reláció is az a minőségjelzős birtok szó szerkezetén belül. Mindkét reláció feloldó eleme a birtokos jelzős szó szerkezet birtokosának mint képzett főnévnek a főnévi alapszava. A szemantikai összeférhetőség relációi tehát: a *vak ló* és a *ló ügetése*, de a vak szemantikailag a *lovas*-sal is kompatibilis, a jelzőeltolásnak tehát kétféle feloldása van, míg a cselekvéseltolás saját értelmezését a képzés által, a grammatikai motivációval, azaz harmadik elem nélkül reprezentálja. A kiinduló szerkezet transzmutációs változata, a kiemelt szerkezetes birtok és a feloldó elemet is bennfoglaló birtokos, a soreleji *vak* és a sorvégi *lovas* foglalja sajátosan zárt grammatikai egységbe a szemantikai motivációk bonyolult hálózatát, és erősíti fel az érvényesség szempontjából a *vak* és a *lovas* tulajdonképpeni kapcsolatát, melyet a *vak*-kal kauzális viszonyban lévő *eltévedt* — a *lovas* odaillő jelzője — csak megerősít.

Ebbe az alakzategyüttesbe szövődik bele — többszörös grammatikai motivációval jelölve — az idő birtokviszonyának szemantikai relációja, a *hajdani lovas*, a *hajdan lovasa*. A valamihez tartozó jelentésű képző a *hajdan* határozószóból alkot melléknevet, s ez a kijelölő jelző szerepében egy egyedre szűkíti jelzettjét, majd az elliptikus mondat szerkezet az állítmány hiányával és a hangsúlyos főnévi igenévi alannal rögtön föl is lazítja a határozottságot, és a múltat a jelen dimenziójába vonva az egyedit az általános síkjára helyezi.

A grammatikai retoricitás ilyen létesülése az egyidejű többértelműség grammatikai formája, a többféle olvasat grammatikai kódja tehát rétegelt szemantikai motivációt jelöl, mely a különféle relációkat egymásra vonatkoztatva a jelentést eloldja a referenciális kötöttségektől, és az egyedi, nyitott jelentésképzés folyamatában egy új, metaszemiotizációs rendszerbe illeszti. Ám a grammatikai meghatározatlanság e komplex alakzata is a kötött kötetlenségek lehetőségein belüli.

A birtok kiemelése ugyanis megkívánja — bármely relációt jelöl is a szerkezet — a birtokos jelző ragjának kitételét, s ez a jelöltség a forma által a fölkinált grammatikai olvasatok közül domináns szerephez juttatja az összetartozást, s mintegy szétbonthatatlan szintaktikai egységgé formálja a sokszorososan fellazított mondat szerkezetét.

Hasonlóan kódol a nyelvi létesülés a vers további szakaszaiban is:

Kísértetes nálunk az Ősz
S fogyatkozott számú az ember:

A grammatikailag többszörösen motivált forma a csonka melléknévi metafora alakzatában (*Kísértetes ... az Ősz*) közvetve egy szemantikai azonosítást is jelöl, melyben a főnévből képzett melléknév alapszava (*kísértet*) lép szemantikai kölcsönviszonyba az alannal (*Ősz*). A képzett melléknév morfológiai szinten — s mint kiemelt állítmány a szintaktikai szinten is — egy, az alanyt azonosító főnevet reprezentál [vagyis a meg- és beszerkesztett grammatikai forma kontextuálisan definiálható szemantikai funkciója (vö. DE MAN 1986) az alaktanilag kötött pragmatikai reprezentáció]. A csonka és a teljes metafora egybejátszása egy explicit és egy implicit beszédaktus összjátéka, de olyan keresztezve ellentétező módon, hogy a kifejtetlen állítás asszertív jellegét éppen az explicit teszi bizonytalanná, mivel a grammatikai megoldás a szemantikai azonosítást a tulajdonítás viszonyába illesztve gyöngíti.

Érvényesül ugyanakkor az *-s* képzőnek a kontextustól független szemantikai szerepe, a valamivel bíró, ellátott jelentés, melynek az emberre vonatkozó szűkítő ellenpontozása, a *soreleji fogyatkozott számú* ad nyomatékot. A szerkezetes állítmány a kötött kötetlenségnek ismét jellegzetes grammatikai alakzatformája. A jelző kitétele, megjelenése kötelező, az *-ú* képzős melléknév nélküle nem állhat, viszont a befejezett történésszerű melléknévi igenév a szokásos, megkívánt igekötő nélkül az aspektualitás szempontjából kettős minőségű: jelenben folytatódó befejezettséget képvisel (ahogy az első versszak „*Láncolt lelkei*” is).

Ennek az önmagát fejlesztő grammatikai formának a belső ritmusával képződnek ki a vers retorikai konstrukcionális egységei. A folytatás az előzmény képleti mása, csak most a kifejtett kifejtetlenséget olvasztja egybe:

S a dombkerítéses sikon
Köd-gubában jár a November.

A szóösszetétellel jelölt teljes metafora (a grammatikailag egyszer már motivált jel: *dombkerítés*) *-s* képzős alakjában (újra motiválva) csonka melléknévi metaforaként funkcionál, majd a verssor olyan komplex alakzattá fejlődik, amely két szemantikai azonosítást társít: egy teljes metaforát ír bele az állapototározós szó szerkezet viszonyító tagjába. Az alanyt azonosító „*Köd-gubában*” állapototározót ugyanakkor a *jár* igei metafora kapcsolja, tágítva a szemantikai vi-

szonyok hálózatát. Így válik a kifejtett kifejtetlenség a többféle olvasat grammatikai kódjává.

A valamivel való ellátottság és az azzal való rejtett azonosulás ritmikus nyelvi létesülését mutatja a szemantikailag kötött grammatikai formaismétlődés: a „*Novemberes, ködös magát*”, melyben (a „*Kísértetes ... Ősz*”-höz hasonlóan) a csonka metaforák a teljest is implikálják:

Erdővel, náddal, pöre sík
Benőtteti hirtelen, újra
Novemberes, ködös magát
Mult századok ködébe bujva.

De a szöveg kitüntetett motivikus elemének, a *köd*-nek a változó szemantikai funkcióit — grammatikailag „szabályozott” többféle olvasatát — szintén be- és megszerkesztett formái jelölik.

Elsőként külső állapotot rögzít [„Itt van a régi, tompa nóta, / Mely a süket ködben lapult / Vitéz, bús nagyapánk óta”] értelmezői jelzői mellékmondatban, értelmileg a főmondat alanyára vonatkozóan. (Egy másik lehetséges olvasatban viszont — a korábbi *volt* és *lancolt* analógiájára — a *lapult* befejezett történéssű melléknévi igenév, s jelzett szava, a *Vitéz* állítmány a főmondat alanyának jelölő-összetevője, egy teljes metafora viszonyító tagja, ám a *köd* állapotot meghatározó szerepe — éppen az értelmezői pozíciótól motiváltan — a *nótára* ebben az esetben is átvonódik.)

A „*Köd-gubában jár a November*” alakzatformában az összetett szó előtagjaként viszonyított, de mint (most belső) állapothatározói mondatrész — amely szóösszetétellel megszerkesztett teljes metafora — a mondat alanyát, a Novembert azonosítja.

Grammatikailag jelölt bennfoglalt viszonyító a „*pöre sík / Benőtteti ... / ... ködös magát*” kettős, valójában hármass relációban (tudniillik a *magát* iránytárgy és az alany azonos), míg a „*századok köde*” genitivus explicativus ezt a funkcióját — kifejtve — megerősíti.

A kontextust átfogó motivikus elemnek, a *köd* jelölőnek a szövegbeli jelöltjei olyan paradigmikus rendszert alkotnak, melyben egymással is azonosági viszonyba lépnek. Az így kitágított figuratív dimenzióban (vö. DE MAN 1986) újra strukturálódnak a szemantikai viszonyok, a metaforalánc viszonyítottjai „leplezett” viszonyítók is, s már ezt a kétirányú szemantikai érvényességet vagy az azonosítás irányának eldönthetetlenségét kódolja a múlt megrekedt jelenbeli következményeit egy lexémába sűrítő *köd-bozót*:

Alusznak némán a faluk,
Multat álmodván dideregve,
S a köd-bozótból kirohan
Ordas, bölény s nagymérgű medve.

A grammatikai létesülés tehát nem áll szemben a szöveg figuratív, metaforikus olvasatával, nem az alakzatok ellenében működik (vö. DE MAN 1986).

Ugyancsak a diszkurzív szintaxist bontja fel (SZEGEDY-MASZÁK 1971: 433) a *kielevenednek* pregnáns ige. Az igéjével ütköző igekötő irányt, a ráértett megkezdést és elhomályosult 'hátra', 'vissza' értelmében befejezettséget egyaránt jelenthet, de a *sűrűből* határozó („*Ős sűrűből bozót rekedt meg, / Most hirtelen téli mesék / Rémei kielevenednek*”) a pregnáns ige irányhatározói szerepkörét erősíti (vö. TÖRÖK GÁBOR 1974; J. SOLTÉSZ KATALIN 1959; FEHÉR ERZSÉBET 1980).

Vagy „a lélekállapot és a természeti kép posztromantikus összhangjában megalapozott, organikus kód ... feladása” (KULCSÁR SZABÓ ERNŐ 2000: 53) tűnik át a *benőtteni* műveltető igén, melynek tétető és okozó jellege egybemosódik, a tárgyra irányuló cselekvés ugyanis a névmási tárggyal visszahat az alanyra, megvonva, eltávolítva tőle az antropomorfizmust (vö. KULCSÁR SZABÓ ERNŐ 1998).

A nyelvi–retorikai létesülés végül is a bizonyosság vallomására irányuló szándéknak és e szándék megghiúsulásának rendelődik alá két egymásnak feszülő tendencia függvényében. A grammatikai tér tájékozódási pontjait a fellazított mondat szerkezet rajzolja ki, majd érvénytelenségük belátásának retorikai ellenpontozása alakzatokba rendezi a megbontott szintaxist.

E kettős nyelvi–retorikai szerkezetforma jut el lehetséges végső megoldásáig az arany metszés pozíciójában álló versszakkal:

Csupa vérzés, csupa titok,
Csupa nyomások, csupa ősök,
Csupa erdők és nádasok,
Csupa hajdani eszelősök.

A hiperbolikus antiklimax tagolatlan mondatainak pragmatikai jellegű tematikus ismétlődését (*vérzés, titok, nyomások, ősök, erdők, nádasok, eszelősök*) a szófajukhoz kötött anaforikus kvantor, a fokot-mértéket kifejező *csupa* tartja, fogja szabályosan össze. Majd ezt követi a lehetetlenség belátása:

De nincsen fény, nincs lámpa-láng
És hírük sincsen a faluknak.

A *de*-vel bevezetett elvárástörő ellentét a *nincsen, nincs, sincsen* tengelyén szintén negatív, fokozó ismétlés, csak egy lecsengő érzelmi grafikon mentén, adjekciós hangalakzatoktól kísérve, megerősítve.

A nyelvi megformált komplex alakzatok kettős irányultságú konstrukcionális egységei a vers egész kompozícióját átfogják. A mondottakon kívül bizonyítéka ennek az első és az utolsó versszak viszonya. A tétel, mely az enallagét és a detrakciós hypallagét a hiperbaton alakzatával szerkeszti egybe, az utolsó

strófában következtetéssé válik, és reddíciót alkotva magába zárja a vers szórendcserés grammatikai terét.

Az *eltévedt lovas*-t végeredményben a grammatikai kód látszólag feltűnés nélküli megoldásai a hagyományos esztétikai autoritásról azzal egyenértékűen választják le (vö. KULCSÁR SZABÓ ERNŐ 2000). Nem abban az értelemben viszont, mely a grammatikát a retorika rovására érvényesíti (vö. DE MAN 1986), hanem ismételten azt a nézetet hangsúlyozva, hogy a nyelvvel formálódnak ki az alakzatok, és a szemantikai viszonyok szintaktikai formái mint jelölő-összetevők, mint esztétikai értéktoposzok a kötött kötetlenség lehetőségeit hordozzák (vö. GÁSPÁRI 1999). A szövegértelem mikro-, mezo- és makroszintjén e kötött kötetlenségek kombinációi a többféle olvasatot pragmatikailag reprezentálják, olyan szinten és összetettségben természetesen, ahogy a hatást kiváltó intenciónálság és motiváltság, illetve a kettő arányos kölcsönviszonya az interpretáció során valamilyen belátást nyer.

GÁSPÁRI LÁSZLÓ

Felhasznált irodalom

- FEHÉR ERZSÉBET (1980), Az igekötős igék Kassák Lajos két első verseskötetében. In: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*. Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp.
- GÁSPÁRI LÁSZLÓ (1999), Az (ügy), *mint*-tel szerkesztett grammatikai hasonlatforma. In: *Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában*. Szerk. V. RAISZ RÓZSA–H. VARGA GYULA. Bp.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1959), *Az ősi magyar igekötők*. Bp.
- KULCSÁR SZABÓ ERNŐ (1998), Az „én” utópiája és létesülése. *Irodalomtörténet* 29.
- KULCSÁR SZABÓ ERNŐ (2000), Támaszpont és izokolon. *Alföld* 51.
- DE MAN, PAUL (1986), The Resistance to Theory. (Ford. Huba Miklós.) In: *Szöveg és interpretáció*. Szerk. BACSÓ BÉLA. Bp.
- SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY (1971), Szintakszis, metafora és zeneiség Kassák költeményében. In: *Formateremtő elvek a költői alkotásban*. Szerk. HANKISS ELEMÉR. Bp.
- TÖRÖK GÁBOR (1974), *Lírai igefüggvények stilsztikája*. Bp.
- VEZÉR ERZSÉBET (1969), *Ady Endre*. Bp.